

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА ЯК ФЕНОМЕН ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ В ЄВРОПІ у 1939–1945 роках

Висвітлюються національно-визвольні процеси в Закарпатті на рубежі 30–40-х рр. ХХ ст., проголошення державності Карпатської України, її виклик тоталітаризму і консерватизму в Європі, непохитність прагнення українців до самостійності та демократії.

Ключові слова: *Карпатська Україна, державність, тоталітаризм, окупація, самостійність.*

Серед найважливіших подій в історії Закарпаття ХХ ст. (прагнення до злуки з Центральною Україною, автономія 21 грудня 1918 р. у складі УНР, автономія 10 листопада 1938 р. у складі ЧСР, державність 15 березня 1939 р., воз'єднання з Україною у 1945 р.) період 1938–1939 рр. вивищується. Наперекір пануванню в Європі тоталітарних і консервативних режимів, їхньому ворожому ставленню до інтересів українства, на подіум самого центру Європи ввірвалася держава Карпатська Україна, кинувши виклик міжнародному порядку. Цей визначний акт стався як наслідок нечуваного протистояння у міжвоєнній Європі та гострої боротьби за автономію німців, угорців, словаків, українців у Чехословаччині, штучно утвореній державі, в якій титульна чеська нація перебувала у меншості. Не випадково світові держави не віднайшли інших шляхів для розв'язання цієї проблеми, окрім як ліквідації республіки.

Великий внесок у досягнення Карпатською Україною автономії 11 жовтня 1938 р. та проголошення державності 15 березня 1939 р. зробили корінні закарпатські лідери, політична та громадська діяльність яких виявилася конструктивною упродовж 1918–1945 рр.: відповідала інтересам основного етносу Закарпаття — українських русинів, спрямовувалася на своєчасне задовільнення їхніх насущних потреб, сприяла прискоренню національної ідентифікації русинів як невід'ємної складової української нації.

Особливістю національно-визвольного руху було й те, що його ключові діячі мали подвійну національну ідентичність, походили із змішаних українсько-угорських сімей. Серед таких — Августин Волошин, Андрій

Бродій, брати Брацайки — Михайло і Юлій — як і десятки інших. Вони очолювали найбільш потужні національно-визвольні течії та відіграли основну роль у забезпеченні успіхів. А. Волошин, брати Брацайки на чолі українофільської течії втілили до життя українські державницькі ідеї шляхом проголошення незалежності Карпатської України на фоні зміцнення тоталітаризму в Європі та розпаду Чехословаччини. Інше політичне крило — русинське, на чолі з А. Бродієм, С. Фенциком — при несприятливих умовах боролось за відновлення територіальної автономії Підкарпатської Русі, за інтереси корінного етносу у роки перебування її у складі Угорщини.

Центральна влада Чехословаччини 11 жовтня 1938 р., на вимоги Підкарпатської Русі, затвердила автономний уряд краю. Голова Ради міністрів, А. Бродій повів роботу по об'єднанню всіх етнічних русинських територій від річки Попрад (Східна Словаччина) до Тиси (Угорщина) та Марамарошини (Румунія) та надання автономії в етнічних русинських кордонах¹.

Етнічний підхід у вирішенні територіальних спорів тоді домінував. Так, відповідно до рішення першого Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. територія історичного Закарпаття була поділена за етнічним принципом на дві частини: 1/8 його території (1523 кв. км) та 1/4 населення, яке на 84% складало угорці, відійшли 10 листопада 1938 р. до складу Угорщини, а 7/8 території та 3/4 населення (понад 75% українського етносу) залишилися в якості автономії у складі Чехословаччини. Після етнічного поділу території історичного Закарпаття, найактивніші проугорські сили відійшли до Угорщини, а на основній частині краю питома вага українства ще більш зросла, яке своєю рішучістю примушувало Чехословаччину йти на поступки. Рівень впливу Угорщини також значно впав. Натомість русинський рух набув масовості на всіх землях його проживання, тому «боротьба за автономію та справедливе визначення західних кордонів Закарпаття (зі Словаччиною) тривала протягом усього існування до мюнхенської республіки»². Уряд Чехословаччини спробував зупинити курс лідерів Підкарпатської Русі і 26 жовтня 1938 р. і розпустив уряд, а А. Бродія, звинувативши у державній зраді за вимоги надання автономії для Підкарпатської Русі, формування її кордонів в етнічних межах, намагання приєднати значні русинські території Східної Словаччини, орієнтацію на Угорщину, яка підтримувала ідею соборності русинських земель, було заарештовано, і до 11 лютого 1939 р. він перебував у празькій в'язниці³. Але з новим урядом Підкарпатської Русі від 26 жовтня 1938 р. на чолі з А. Волошином наступ проукраїнських рухів за досягнення автономії Карпатської України, але у межах тогочасного Підкарпаття, тільки посилювався.

Як тільки 10 листопада 1938 р. парламент Чехословаччини затвердив автономію Словаччини та Підкарпатської Русі, українські національно-визвольні сили краю швидко консолідувалися й упродовж чотирьох місяців, 15 березня 1939 рр. успішно реалізовували державницьку ідею. Згуртовані навколо єдиної партії на чолі з А. Волошином — Українського Національного Об'єднання (УНО) — в умовах неучасті у виборах неукраїнських партій через заборону їх діяльності в краї, члени УНО здобули переконливу перемогу на виборах 12 лютого 1939 р. до крайового парламенту — сойму Карпатської України — 92,4% голосів. З 32 депутатів 30 були українські русини, 1 німець, 1 румун.

Абсолютна перемога на парламентських виборах УНО в Підкарпатській Русі, здобута хоч і не у демократичний спосіб, дозволила українській національній партії рішуче діяти у внутрішніх питаннях, але й міжнародній арені. Із об'єкта міжнародних відносин УНО перетворилася на повноцінний суб'єкт. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини, окупацією Німеччиною 15 березня 1939 р. Чехії та Моравії, коли Чехословацька держава розпалася, уряд Підкарпатської Русі виступив на захист суверенітету і проголосив увечері о 20-00 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України. До МЗС Німеччини було направлено телеграму за підписом А. Волошина, в якій повідомлялося про проголошення держави Карпатська Україна, бажання до співпраці та клопотання про підтримку. Наступного дня після обіду розпочалося засідання Сойму Карпатської України. Першим законом було проголошено незалежність Карпатської України, одногосно обрано Августина Волошина Президентом Карпатської України. На його пропозицію було обрано склад уряду на чолі з Юлієм Реваєм, затверджено гімн, прапор і основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики нової держави.

Жодна країна Європи, окрім глузувань, не визнала держави Карпатська Україна, незважаючи на демократичний і правовий характер її творення і таку одностайну підтримку в краї українців, більшості євреїв, німців, словаків, ромів, румунів і частини угорців. Заручившись прихильністю Німеччини, Угорщина вдалася до анексії Підкарпаття, мотивуючи це тим, що до кінця 1918 р. цей край завжди був частиною історичної Угорщини. 14 березня 1939 р. угорські війська зайняли ряд стратегічних пунктів Закарпаття. Вранці 15 березня 1939 р., з проголошенням незалежності Словаччини та окупацією Чехії й Моравії Німеччиною, узгодивши дії з Берліном, Будапешт окупував всю територію Карпатської України, щойно проголошена держава ліквідувалася.

Рятуючись від окупації вище керівництво Карпатської України на чолі з Президентом (А. Волошин, Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач,

М. Долинай, С. Ключурак, Ю. Перевузнак, М. Бандусяк, В. Гренджа-Донський та інші) увечері 15 березня 1939 р. емігрувало із м. Хуста через Марамарошину, Трансільванію, Югославії до Центральної Європи. Упродовж травня 1939 р. керівники Карпатської України розпорозилися у Празі, Братиславі, Відні, Мюнхені, Берліні. А. Волошин обрав Прагу і пов'язав свою подальшу долю з Українським вільним університетом. Окремі вищі керівники Карпатської України та більшість керівників середньої й нижчої ланок залишилися у Закарпатті. Члени русинського крила, які не підтримували незалежності краю, а віддавали перевагу входженню його до Угорщини на правах автономії, практично залишилися в краї. Для них, особливо лідерів, настав сприятливий час.

З перших днів окупації угорською владою були заборонені український та комуністичний напрями, бо обидва працювали на відрив краю від Угорщини: перший боровся за незалежну Українську державу, другий — за встановлення радянської влади і входження краю до СРСР. Тоді як русинський рух з боку Угорщини всіляко підтримувався. Лідери русинської течії на чолі з А. Бродієм постійно діяли узгоджено з інтересами Угорської держави. Боротьба проти окупації, у ході якої загинуло 2–3 тис., за іншими даними 5 тис. осіб, велася активістами українського спрямування січовими стрільцями. Серед їх прихильників емігрувало до СРСР 10 тис. осіб, до Чехії та Німеччини — 7,5 тис. осіб. Практично кожен третій русин Закарпаття піддавався інтернуванню, пройшов виховні та трудові табори, звільнявся за інакомислення з роботи, виселявся. Насильницькі акції забезпечували кілька тисяч військових та поліцейських, понад 1 тис. жандармів. Упродовж року вдалося встановити контроль за поведінкою населення на всій території краю. Велику допомогу каральним органам у виявленні й знешкодженні ворожих елементів надавали заздалегідь сформовані з представників угорського населення місцеві «національні ради», «національна охорона». Так, Союз угорських патріотів у м. Хусті, цитаделі українізму, бачив своє головне завдання у тому, щоб «повернути Карпатському регіону угорське обличчя». Його активістами тільки у Хустському районі було виявлено 103 особи, ворожих для угорських інтересів і передано до жандармського відділу з подальшим виселенням їх з краю⁴.

Репресії, інтернування й розстріли в Карпатській Україні масово застосовувалися проти комуністів та активістів українського національно-визвольного руху — двох найбільш небезпечних для інтересів Угорського королівства течій — тривали упродовж 15 березня — 7 липня 1939 р., коли повнота влади перебувала у руках воєнних на чолі з генералом Белою Новаковичем. Безпосередніми винуватцями масових репресій та розстрілів членів «Карпатської Січі» були представники генштабу Угор-

щини на чолі з Генріхом Вертом, які вимагали застосовувати проти непокірних угорській владі рішучі дії, наголошуючи, що «на території бойових дій, де гонведам чиниться збройний опір, що обходиться втратами у живій силі, там не може бути коректності у відношенні до населення, на такій території спочатку треба знищити збройний опір»⁵. Представник уряду в Закарпатті, за походженням русин Дюла Маріна у перших же повідомленнях Прем'єр-міністрові Угорщини зазначав, що «угорські військові поведуться тут так, начебто управляють ворожою територією. Звідси походить наша непопулярність, що посилюється у всіх напрямках». Відомий діяч Закарпаття Тівадар Ортутаї найбільшу проблему вбачав у тому, «що офіційні урядові кола Угорщини прагнуть керувати Закарпаттям на правах рівності, але направлені сюди службовці не завжди знають як застосовувати свої повноваження по-людськи. Ті з них, хто безпосередньо працює з місцевим населенням, не усвідомили належним чином важливості мети свого перебування тут і часто ведуть себе на свій розсуд і таким чином, наче вони знаходяться на своїй колоніальній території»⁶.

Напруження на Карпатській території спало із заміною військової адміністрації на цивільну. 22 червня 1939 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон Про приєднання Підкарпатської території до Угорського королівства та про правовий статус і управління цим краєм (Закон 1939.VI.tc.), яким забезпечувалася адміністративно-територіальна кодифікація Карпатської території як складова Угорщини. Громадянство Угорщини запроваджувалося станом на 1 липня 1921 р., або хто проживав незмінно у Фельвідику (Північні землі та Закарпаття) з 15 березня 1929 року. До проведення до червня 1940 р. всеугорських виборів (параграф 2) від Закарпаття кооптувалося до 10 осіб до парламенту Угорщини. 30 червня 1939 р. 10 кооптованих депутатів зайняли свої місця у парламенті Угорщини. Запроваджувалася нова назва краю «Карпатська територія». Параграфом 6 уряд зобов'язувався розробити проект окремого закону про самоврядування Карпатської території та внести його на розгляд парламенту; а до прийняття такого закону забезпечили на Карпатській території функціонування нормативної бази Угорщини.

У цей же день уряд прийняв Розпорядження Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі за № 6200/1939 (схвалене ще 23 травня 1939 р., але вступило в дію 7 липня 1939 р.), яке мало стати механізмом реалізації положень даного закону. Вищевказане розпорядження уряду розглядалося тимчасовим і мало діяти до тих пір, поки не вступить в силу закон про самоврядування Карпатської території. У самому розпорядженні вказувалося на його тимчасовий характер, яке мало діяти до набуття краєм автономного статусу у складі

Угорщини. Але через неприйняття закону про автономію цей тимчасовий документ став основним нормативно-правовим актом регламентування функціонування всіх сторін життя Закарпаття упродовж 7 липня 1939 — жовтня 1944 рр., визначав особливе місце Карпатської території у державно-правовій системі Угорського Королівства до визволення краю Червоною армією. Замість автономії започаткувалося пряме управління на Карпатській території намісником регента та його адміністрацією.

Суспільно-політична обстановка на Карпатській території залишилася неспокійною. Додатково нагнітали напруження систематичні перевірки на лояльність до влади, що були масовими до кінця 1940 р., а у подальшому, аж до осені 1944 р. вони застосовувалися вибірково з метою постійно усувувати від влади, з посад всіх, хто проявляв своїми вчинками ворожість чи нелояльність до угорської держави, виявляти ворожі, нелояльні елементи серед чеського/словацького, русинського/українського, єврейського народів та видаляти їх із сфери адміністративного управління, освіти; арештовувати учасників Карпатської Січі, активістів українського чи радянського напрямів, представників комуністичного руху, що були оголошені поза законами Угорської держави. Працівники адміністративних і службових органів за національністю чехи, активісти Карпатської Січі, керівники органів влади Карпатської України не підлягали переатестації, усі вони звільнялися з посад автоматично. Від влади і посад відсторонялися незалежно від національності прочеські діячі періоду Чехословаччини та активісти Карпатської України, прихильники чеського, українського, радянського і комуністичного світоглядів.

У ході перевірок виявлялися особи, які у чеський період, обіймаючи керівні посади: 1) зазнали дискримінації через угорське походження або через лояльне ставлення до угорців (звільнені з роботи, дострокова відправка на пенсію, обмеження на громадську діяльність); 2) поводитися з угорським та русинським населенням добре або нейтрально; 3) свідомо й цілеспрямовано з власної ініціативи проводили антиугорські акції чи переслідували угорців, або це ж саме вчиняли з русинами Закарпаття. Усі вони відновлювалися на посадах, перебували на привілейованому рахунку влади⁷.

В умовах угорської окупації для діячів та активістів Карпатської України, які залишилися в Закарпатті, йшлося лише про господарську, підприємницьку чи релігійну діяльність. Хто порушував ці умови угорської влади і у будь-якій формі продовжував політичну роботу на користь українських інтересів, зазнавав репресій і суворих покарань.

Питання надання автономного статусу для Карпатської території активно розглядалося в Угорщині упродовж 1938 — серпня 1940 років. До окупації краю політичні кола та переважна частина суспільства Угор-

щини підтримували надання Закарпаттю статусу автономії, якої воно набуло в чехословацький період. Основними прихильниками надання статусу автономії Карпатській території після її приєднання до Угорщини був Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі, колишній глава уряду і досить авторитетний політик Угорщини Іштван Бетлен, відомий діяч Угорщини Е. Байчі-Жилінські та впливова Партія дрібних товаровиробників Угорщини, провідні вчені Угорщини: професори Будапештського університету Андраш Ронаї, Іштван Едед, Йозеф Ілlesh (Ілляшевич, русин за походженням), Альберт Кааш (Інститут державознавства, Будапешт), Ференц Фалухеді (Інститут національних меншин, м. Печ); русинські діячі — Андрій Бродій, Степан Фенцик, колишній міністр у справах Руської Країни уряду М. Каройі 1918 р. Орест Сабо (русин за походженням), українсько-русинська діаспора в Європі та Америці і багато інших. Усі вони зробили вагомий внесок у розробку проектів автономії Карпатської території, які були позитивними й різнилися між собою рівнем такої автономії та особливостями її впровадження.

Уряд Пала Телекі розумів, що набуті автономні права Підкарпатської Русі при Чехословаччині ніяк не обійти, окрім як їх відновити, що зняло б напруження у суспільно-політичному житті краю, мало б позитивний вплив і на міжнародній арені. І розгорнув інтенсивну роботу: станом на 13 квітня 1939 р. урядом було підготовлено перший узагальнюючий проект щодо автономії, а 7 червня 1940 р. завершилося опрацювання 9-го варіанту проекту закону «Про Карпатську Воеводину та її самоврядування», який 23 липня 1940 р. було надіслано до Державних Зборів Угорщини. На думку П. Телекі, проект був цілком прийнятний для схвалення.

Але табір прихильників автономії Закарпаття серед угорської політичної еліти різко зменшився. Союзницькі відносини Німеччини та СРСР, розділ Польщі та спільність кордону між ними, коли СРСР став безпосереднім сусідом Німеччини та Угорщини в районах Карпат, угорське керівництво побоялося навіть розглядати такий законопроект. Сусідство СРСР з Угорщиною з кінця вересня 1939 р. стало вирішальним у неприйнятті подібного закону. Керівництво Угорщини одностайно вважало, що з автономним статусом Карпатської території, де понад 75% складав русинський етнос, зростуть юридичні підстави у намаганні СРСР приєднати її до свого складу. На вимогу військової і політичної еліти Угорщини, аргументи якої переважали у всіх вищих гілках влади, уряд 5 серпня 1940 р. відкликав з парламенту проект закону про автономію. На думку угорських науковців, його вирішення узалежнювалося від результатів війни, але не для українців, а для русинів. Переважна більшість громадськості, політиків і культурних діячів Угорщини були одностай-

ними у тому, що русини є окремим східнослов'янським народом, який виник у процесі багатостолітнього спільного проживання з угорцями⁸.

А тим часом державні органи Угорщини з перших місяців анексії краю застосовували політичний підхід до повсякденних справ закарпатських українців, переконували їх, що з поверненням краю до Угорщини життєвий рівень буде підтягнуто до середньоугорського. Ще у лютому 1939 р. з делегацією русинів зустрівся регент країни Міклош Хорті, який пообіцяв покращення матеріального становища, зниження безробіття в краї шляхом розвитку деревообробної галузі, побудови заводу по випуску целюлози, гідроелектростанції, відкриття судноплавства по річці Тисі аж до м. Хуста, розвитку туристичної галузі, курортологічних та оздоровчих центрів у Карпатах. У кінці березня 1939 р. М. Хорті оголосив амністію для закарпатців задля національного примирення і консолідації становища в краї.

Почалася реалізація економічних, соціальних та культурних заходів задля переконання місцевого населення у правильності «їхнього вибору». Але для досягнення мети не було належних коштів, економічного потенціалу і часу. Певна увага приділялася розвитку тваринництва, м'ясо-молочної галузі, місцевої промисловості, ремонту сільських доріг, очищенню русел річок, озелененню окремих обривів. Влітку 1939 р. розпочалося будівництво величезного водосховища в Карпатах для зрошування у посушливий період. Термін спорудження об'єкту складав 5 років, на будівництво залучалося 2,5 тис. робочих рук. Профільні міністерства, починаючи з липня 1939 р., контролювали хід будівництва цього сховища. У грудні 1939 р. Міністерством торгівлі і промисловості Угорщини розпочалося будівництво залізниці між населеними пунктами Тересва і Солотвино, відстань 13 км, та гідровузла між Невицьким та Ужгородом. Міністерством землеробства Угорщини у червні 1941 р. пропонувалося відповідно до властивостей Карпатської території (53% території склали ліси; сінокоси й пасовиська для розвитку тваринництва — 27% території; придатні для землеробства землі — 15% території) розвивати насамперед деревообробну промисловість і тваринництво.

Силами проурядової організації «Угорець за угорця» надавалася грошова та матеріальна допомога бідним верствам населення Закарпаття. 15 тис. пенгьо було виділено для розвитку місцевих промислів Рахівщини. У кінці березня 1939 р. торгівельне товариство «Hangua» роздало жителям краю 106 тис. споживчих пакунків вартістю 667 тис. пенгьо. На великоднівні свята їм було передано: (у вагонах) борошна I сорту — 20, II сорту — 7 і IV сорту — 1, кукурудзи — 100; (у центнерах) картоплі — 7325, житнього борошна — 750, квасолі — 10, гороху — 10, сочевиці — 10, солонини — 32; (у бочках) квашеної капусти — 695, олії — 240,

оселедців — 300. Весною-літом 1939 р. 7,5 тис. підкарпатців працювали на сільськогосподарських роботах в Угорщині, де заробили 240 вагонів пшениці. 300 закарпатських дітей відпочили на озері Балатон⁹.

Незважаючи на значні зусилля влади, підвищити рівень життя населення Карпатської території не вдалося. Ціни на продукти харчування були високими, товари першого вжитку забезпечувалися мінімально. Ледве вдавалося щомісяця постачати 200 вагонів кукурудзи. Інші продовольчі товари, особливо мука та мучні вироби, постачалися обмежено. Цей регіон особливо гостро страждав через велике безробіття, що коливалося в межах 60–80 тис. краян, тоді як угорська економіка забезпечувала робочі місця лише для 10–15 тис. осіб. Значна частина дітей, особливо у гірських селах, через відсутність взуття взимку 1943–1945 рр. не відвідувала шкіл. Однак, незважаючи на значні труднощі воєнного характеру, голодування на Карпатській території не було допущено.

У культурно-освітній сфері зусилля уряду спрямовувалися на міжнаціональне примирення, нівелювання протиріч між угорцями та русинами, гармонізацію їх відносин в краї; ослаблення зв'язків між закарпатськими русинами та українцями Галичини, Буковини, Центральної України, відмирання між ними спільних коренів (елементів народності, мови, культури й побуту); поступове видалення вагомих аргументів, що виступали об'єднуючими між ними, вивіщення штучними, пропагандистськими способами відмінностей між ними над спільними рисами; попервах підтримка русинської платформи з переходом у перспективі до карпаторусинської ідеї, а згодом забезпечення панування виключно угорусинської культурно-мовної концепції; заборона діяльності комуністичної партії та проросійської течії в краї. У релігійному середовищі підтримувалися греко-католицька церква та прагнення до створення самостійної православної церкви Угорщини не чеського чи сербського, а константинопольського підпорядкування.

25 липня 1939 р. уряд Угорщини доручив державним і адміністративним органам Карпатської території вживати в обов'язковому порядку угорську та угроруську мови як дві офіційні мови. А 2 серпня 1939 р. було прийнято розпорядження уряду про порядок вживання русинської мови. Гарантувалося право русинів на звернення, відповіді та запровадження офіційних назв нарівні як угорською, так і русинською мовами. В окремому пункті наголошувалося, що «угроруська мова на Карпатській території не є мовою національності, вона — друга державна». У пункті е) даного розпорядження вказувалося, що «мовою спілкування службовців між собою є виключно угорська мова»¹⁰.

Застосування угорської мови в основних сферах життя краю, у тому числі й в освіті, переважало, однак асиміляційні процеси носили не

насильницький, а природній характер, як це має місце з кожною загальнодержавною мовою у багатонаціональній державі. Проте мова й культура русинів також розвивалися. Спільне проживання угорців та українських русинів упродовж багатьох століть, у тому числі й у 1939–1944 рр., не загрожувало поглинанню їх угорським етносом. Між ними так і залишилися нездоланні етнічні особливості, у кожного з них сформувалася й розвивалася окрема національна мова, культура, побут, звичаї та духовна сфера. Національні відмінності між українцями та угорцями так і залишилися переважати над набутими століттями спільними ознаками.

Із п'яти з половиною років перебування Закарпаття у складі Угорщини чотири з них випали на воєнні часи. Через великий воєнний тягар значною мірою обмежувалися кошти й ресурси на виконання планів з розвитку виробничих потужностей на приєднаних територіях, зокрема й на Підкарпатській території. Реалізація успішно започаткованих програм соціально-економічного розвитку Закарпаття упродовж 1939–1941 рр. через різке скорочення фінансування у воєнний період різко уповільнювалася. А починаючи з березня 1943 р., згорнулося будівництво промислових об'єктів, розвиток деревообробної, аграрної галузей економіки та реалізація соціально-економічних програм. З наближенням фронту у 1944 р. такі плани унеможливлувалися. Весь потенціал зосереджувався на будівництві в Закарпатті об'єктів воєнно-оборонного характеру, на підготовці країни до оборони. На території краю відновлювався воєнний стан.

У роки перебування краю у складі Угорщини у порівнянні з досягнутим рівнем у чеський мирний період розвитку відбулося не покращення, а погіршення матеріального й соціального становища населення, розвитку економіки краю, будівництва житла, доріг, їх обслуговування. А участь Угорщини у війні на боці Німеччини проти Радянського Союзу обернулася найбільшими стражданнями і горем для всіх народів держав її учасниць, у тому числі й Підкарпатської території. Прояви невдоволення рішеннями влади негайно присікалися, відповідно до вимог воєнного часу. У кінці війни репресивні методи значно посилювалися, зрівнявшись з рівнем перших місяців окупації краю весною-літом 1939 року. Усі причетні до антидержавних акцій особи арештовувалися і відправлялися до тюрем, трудових таборів на кількамісячну профілактику, як правило до трьох місяців, після яких більшість осіб не вдавалася до активної діяльності, щоб не бути знищеними.

Так, для забезпечення можливого піднесення українського визвольного руху в Закарпатті ще у 1942 р. були інтерновані колишні активісти Карпатської України, які залишилися у Хусті й перебували під постійним

наглядом окупаційної влади. Серед них М. Бращайко, Ю. Бращайко, Ф. Ревай, М. Бандусяк, М. Шандор, В. Свереняк, А. Ворон, Є. Шерегій та інші, які знаходилися у в'язниці аж до 1944 р., до повної поразки Угорщини у війні¹¹.

Найбільш жорстоко влада розправлялася з комуністичним рухом, що мав в Закарпатті сильні позиції з чеських часів. Зазнаючи втрат, він не втрачав підтримки і постійною пропагандою запевняв у тому, що Закарпаття буде радянським. В одній із типових листівок під назвою «Звернення до забутого в Карпатах Руського народу!» російською та угорською мовами влітку 1942 р. вказувалося, що Закарпаття буде радянським. «Настав час, коли Ти, руський уярmlений народ, повинен скинути тисячолітнє мадярське рабство», «вигнати угорських середньовічних варварів». Текст завершувався запевненнями у тому, що «руський народ не саодинокий. За твоєю спиною стоїть на сторожі Твій старший брат — СРСР. Трудовий руський народе, пам'ятай, що ближчим часом Ти повинен опинитися у новій державі — СРСР. Нічого не треба боятися»¹².

Комуністи краю підтримували українофільство, але радянського змісту, не брали активної участі у боротьбі за національні інтереси українства Закарпаття, а переслідували мету приєднати край до СРСР та встановити тут радянську владу. Саме тому уряд Чехословаччини оголосив 26 жовтня та 23 грудня 1938 р. комуністичну партію поза законом. Комуністи Закарпаття перейшли у підпілля. Після окупації Закарпаття Угорщиною комуністична діяльність ставала неможливою, керівники крайової комуністичної організації, у т.ч. і її лідер Олекса Борканюк, у 1939–1940 рр. емігрували до СРСР. Угорська влада пильнувала за їхніми родинами. І коли Олекса Борканюк у січні 1942 р. висадився у рідному Рахівському районі на чолі групи радянських десантників у складі 6 чоловік, то її було відразу виявлено і знешкоджено, уцілілим залишився лише один Олекса, який ввійшов у контакт з братом Іваном, отримував від нього допомогу і перебував на нелегальному становищі. 12 лютого угорській жандармерії вдалося їх обох заарештувати. Під час допиту Івана було закатовано у місцевій тюрмі, а Олексу відправлено до відомої в Угорщині Будапештської тюрми на вул. Маргіткьорут. Допити й слідство тривали півроку. 25 вересня 1942 р. О. Борканюка було засудження до розстрілу за антидержавні злочини, комуністичну і розвідувальну діяльність в Закарпатті на користь іноземної держави. 3-го жовтня 1942 р. вирок було виконано.

Упродовж літа 1942 р. на Карпатській території було заарештовано всього 137 комуністів та 130 українських сепаратистів. 31 липня 6-х комуністів було розстріляно в Ужгороді, інших було ув'язнено на багато років. Більш лояльно влада відносилася до українських патріотів. На нараді у жовтні 1942 р. радників уряду Угорщини з питань щодо

ставлення русинської молоді Закарпаття до угорської влади наголошувалося, що у кожній освітній установі Закарпаття серед слухачів були такі, хто брав участь у діяльності українських політичних організацій. Покарання ставало неминучим. Військовим судом генерального штабу було засуджено 59 студентів, серед яких було 14 слухачів ужгородської, 9 — мукачівської, 13 — хустської русинських гімназій. Інші, майже 250 осіб, проходили у справі цивільного суду¹³. Суд оцінив їхні дії прокомуністичними та прорадянськими і виніс підсудним спільний вирок: засудження кожного до одного року. Упродовж кількох тижнів, 6 грудня 1942 р. було оголошено амністію М. Хорті для ряду категорій ув'язнених у Закарпатті, у тому числі й для цих засуджених. У листі регентського намісника на Підкарпатській території П. Томчани до Держсекретаря уряду Т. Патакі від 18 грудня 1942 р. висловлювалася подяка за те, що угорська влада помилувала «засуджених за організацію українського національного руху» і повелася з ними як «з молодими людьми, що випадково допустили помилки»¹⁴.

Відомий діяч у сфері освіти на Карпатській території Дюла Маріна у таємному листі до Міністра з питань релігії та освіти 27 січня 1943 р. наголошував, що українських лідерів та противників Угорщини у службових установах Закарпаття немає, їх у ході перевірки звільнили або вони емігрували. Але нелояльністю охоплена досить значна частина молоді й суспільства Закарпаття, «тому зберігається надзвичайна напруга і вичікування щодо розпоряджень органів влади. Масовий український рух, що зародився при чехах, залишається в Закарпатті й після його звільнення Угорщиною». Проте вище керівництво Угорщини зберігало до кінця витримку. Проводячи конференцію 11–16 жовтня 1943 р. у Північно-східному регіоні Угорщини (м. Шарошпатак) державний секретар уряду Тібор Патакі визнавав, що «на цій змішаній в етнічному відношенні території угорству треба шукати можливість для співпраці з русинством». У середині жовтня 1942 та початку листопада 1943 рр. Прем'єр-міністр Угорщини Міклош Каллаї двічі відвідав Карпатську територію: відповідно міста Ужгород та Хуст (символічні центри угорства та українства), у ході яких була ще раз запевнена непохитність курсу керівництва Угорщини щодо найважливіших напрямів національно-державного життя на Карпатській території, «особливий наголос було зроблено на етнічній толерантності», відзначалася необхідність збереження рівності обох етносів, єдності їх в Угорській державі, справедливості переглянутих кордонів, доцільність та перспективність перебування русинів саме у складі Угорщини¹⁵.

Упродовж квітня 1939 — жовтня 1944 рр. чоловіче населення Закарпаття несло військову повинність відповідно до законів Угорщини.

У квітні–травні 1939 р. розпочалося формування гірської бригади (1,3 тис. чол.) у пропорції 70% угорців та 30% русинів; 5-х гірських батальйонів, а також 10 нових місцевих прикордонних загонів для охорони кордону. Національний склад у прикордонних частинах допускався у співвідношенні 80% русинів та 20% угорців. Одночасно Міністерством оборони Угорщини було взято на облік 30 тис. осіб чоловічого населення 1905–1916 рр. народження на Підкарпатській території, яким треба було забезпечити проходження військової підготовки з подальшим призовом на строкову службу. На рівні бригади мова запроваджувалася угорська, а у батальйонах і нижчих підрозділах — русинська. У генштабі Угорщини відзначалося, що по-іншому не можна, бо це стане прецедентом для інших національних менших угорської армії (румунів, сербів, словаків). Розпорядженням Міністерства оборони Угорщини від 9 серпня 1939 р. дозволялося, щоб у допоміжних військових частинах Карпатської території, де русини перевищували 50% особового складу частини, там розмовною мовою ставала русинська. Але командною і службовою мовою всюди залишалася угорська мова. Від офіцерів, які служили в таких частинах на Карпатській території, вимагалось через один рік належно освоїти русинську мову¹⁶.

У другій половині 1943 та 1944 роках на Карпатській території було проведено дві тотальні мобілізації чоловіків в армію 1896–1926 рр. народження, віком від 18 до 48 років. Серед русинів було мобілізовано понад 80 тис. осіб. Після відповідної військової підготовки для бойових дій у гірських умовах переважна більшість з них потрапила до Першої та Третьої угорських армій, загальною чисельністю до 500 тис. чол., що обороняли південно-східні кордони у Карпатах та Трансільванії. Певна частина поповнила допоміжні тилові частини, які упродовж вересня 1943 — листопада 1944 рр. брали участь у будівництві оборонних укріплень.

Поки що далеко не повними є дані про кількість закарпатських русинів, які служили у складі угорських військових формувань, як і про кількість учасників у німецько-радянській війні. У роки Другої світової війни понад 50 тис. угорців та німців історичного Закарпаття пройшли мобілізацію до збройних сил Угорщини та Німеччини. Більшість з них брала безпосередню участь у війні проти СРСР. Припускається, що упродовж 1939–1944 рр. до лав угорської армії було призвано близько 100 тис. закарпатських русинів, серед яких до 10 тис. служили молодшими командирами.

У роки німецько-радянської війни понад 900-тисячний військовий контингент Угорщини брав участь у боях на Східному фронті, ніс окупаційну службу переважно в Україні. Робочі батальйони виконували допоміжні

функції на окупованій території, забезпечуючи боєздатність армії на фронті. Лише певну частку серед цих категорій представляли закарпатські українці. Зважаючи на менталітет русинів, їхню національну спорідненість з українцями в Україні і уникаючи можливого масового дезертирства й невиконання наказів, частка русинів в угорській армії на Східному фронті була мінімальною, всього кілька відсотків. Основна частина з них охороняла кордони, забезпечувала правопорядок на прирощених до Угорщини територіях: Закарпатті (найбільше), Південній Словаччині, Воєводині та Північній Трансільванії, на території самої Угорщини, а також на територіях держав, окупованих країнами «Осі».

З виходом Червоної армії в передгір'я Карпат, територія Закарпаття від 1 квітня 1944 р. оголошувалася зоною бойових дій, перебування та пересування по ній обмежувалося, від 30 квітня заборонялося проводити зібрання, святкування та масові подорожі по Закарпаттю.

Лише за наближеними даними загальні втрати українських русинів як гонведів угорської армії у німецько-радянській війні можуть складати понад 10 тис. чоловік. Більшість втрат сталася на завершальному етапі війни в Європі. На жаль, невідомі втрати українців Закарпаття й у складі Червоної армії. На завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. понад 20 тис. закарпатських русинів влилося до лав Червоної армії¹⁷. Такі втрати закарпатських українців у лавах Червоної армії можуть скласти до 5 тис. осіб. На завершальному етапі війни чеські збройні сили, які боролися пліч-о-пліч з Червоною армією і кістяк яких (95%) складали 10 тис. закарпатських євреїв, зазнали загальних втрат понад 8 тис. чол.¹⁸ Для закарпатських українців, як і всіх інших національностей цього краю, війна обернулася великими людськими втратами як тих, хто служив в угорській армії, так і тих, хто воював у Червоній армії. Показовим у цьому відношенні є історія найбільшого в Закарпатті села Колочава Міжгірського району. У роки Другої світової війни 39 колочавців загинули як громадяни Угорського королівства в якості гонведів угорської армії, а 52 односельчанина загинули у складі Червоної армії. Усім загиблим мешканці цього села встановили окремі, але однакові пам'ятні обеліски¹⁹.

Єврейське питання на Карпатській території було гострішим, ніж в цілому по Угорщині. Станом на 31 січня 1941 р. на цій території проживало 78,7 тис. євреїв або 9,2% від загальної кількості населення. Увага до євреїв в Закарпатті підвищувалася, оскільки їх питома вага у краї після їх масового притоку із Польщі та Галичини, захоплених Німеччиною та СРСР, значно перевищила середні дані по країні, зрісши до 15%, й навіть 20% населення.

Ставлення угорської влади до єврейської меншини Закарпаття відповідало вимогам положень законів про єврейство, прийнятих у 1938–

1943 рр., згідно до яких євреї не допускалися до державної, політичної діяльності та військової служби, обмежувалися у правах (до 6%) на юридичну, медичну, культурну, торговельно-підприємницьку діяльність, на здобуття вищої освіти, володіння рухомим і нерухомим майном. Постійні перевірки підприємницької та торгівельної діяльності на Карпатській території свідчили, що ця сфера цілковито перебувала у руках єврейства. У другій половині 1939 р. питома вага євреїв у цій сфері складала 31,5%; у грудні 1940 р. — 80,4%; у середині 1943 р. — 78,8%. Християни підприємці і торгівці витіснялися з цих найбільш доходних сфер. Не допомагали їм неодноразові урядові розпорядження надзвичайного характеру, які позбавляли переселенців до цього краю та значну кількість корінних євреїв права на отримання дозволу на промислову і торгівельну діяльність, як і права на їх перепідготовку з цією ж метою²⁰.

Ще у липня 1941 р. з усіх трьох округів Карпатської території відповідно до вимог єврейського закону та на основі перегляду стану діяльності промисловців і торговців єврейське населення, що прибуло з Польщі, Галичини та Буковини на цю територію і не мало громадянства Угорщини, примусово у липні–серпні 1941 р. виселялося на батьківщину. Упродовж серпня 1941 р. було депортовано 18,5 тис. євреїв, які не мали права перебувати на території Угорщини. Вони мали бути повернутися на свою батьківщину²¹. Проте, більшість з них була розстріляна або загинула на місцях виселення на окупованій радянській території. З наближенням Червоної армії упродовж травня–червня 1944 р. основна частина євреїв краю (116 тис. осіб) була вивезена із Закарпаття в тил Угорщини та до концентраційних таборів, розташованих переважно у Польщі. Тут уже йшлося не про право на проживання, а про геноцид проти єврейської спільноти, бо після таких депортацій понад 86% їх загинуло. Єврейське населення Підкарпатської території, як і всієї Угорщини, зазнало найбільших втрат у своїй історії²².

Не дослідженим залишається питання щодо жертв закарпатських ромів, вивезених упродовж квітня–червня 1944 р. із Закарпаття на примусову працю і страчених у концтаборах на території Німеччини й Польщі. Лідери циганської меншини вважають, що на завершальному етапі окупантами було вивезено 60 тис. ромів. Більшість з них загинула. Хоча станом на 10 лютого 1939 р. та у наступні воєнні роки в Закарпатті проживало майже 13 тис. ромів²³.

Використання українців, євреїв та ромів Карпатської території на примусових роботах у трудових таборах і штрафних батальйонах угорських збройних сил носило масовий характер. Примусова праця в Угорщині започаткувалася після прийняття 11 березня 1939 р. відповідного закону № 11 про формування робочих трудових батальйонів з представ-

ників єврейства. На основі цього закону у трудові табори направлялися головним чином представники єврейської національності віком від 20 до 48 років, а також усі небажані, інтерновані, політично підозрілі, нелояльні до режиму особи. Примусові роботи пов'язувалися з потребами воєнного часу.

Історія повсякденного життя пересічних мешканців Закарпаття, мобілізаційних процесів до армії та на примусову працю, депортацій представників різних національностей, матеріальних і продовольчих труднощів цивільного населення краю у роки війни вивчалася й висвітлювалася на фаховому рівні недостатньо. Увага до цієї сторінки історії давно приділяється угорськими дослідниками, але з певним етноцентричним акцентом, обмеженням участі у ній угорців та євреїв цього краю. Йдеться про 30 тис. закарпатських угорців, які після звільнення Закарпаття Червоною армією були вивезені в центральні регіони СРСР упродовж 1944–1946 рр. на трудові роботи, а також про депортації єврейської меншини із Закарпаття у липні 1941 та влітку 1944 рр.

З наближенням радянсько-німецького фронту до Карпат трудовий потенціал населення Закарпаття було кинуте угорською владою на завершення будівництва оборонної системи в передгір'ях Карпат, що надійно захищала Карпатську територію. Поза увагою залишилося відбування українськими русинами, євреями, словаками, ромами трудової повинності упродовж війни в Угорщині, Німеччині, на Східному фронті, зокрема про їхню участь у будівництві оборонних рубежів в Карпатах упродовж 1939–1941 та 1943–1944 рр. потужних фортифікаційних укріплень вздовж Карпатських перевалів.

За даними Спеціальної Комісії у Закарпатській області від грудня 1945 р. у трудових таборах Угорщини та Німеччини за часи війни пройшли близько 71 тис. закарпатців (українців, євреїв, словаків, ромів, румунів, які відносилися до недержавних етносів). Відбування трудової повинності угорським та німецьким етносами на всій території Угорського королівства, включаючи й Закарпаття, у складі робочих батальйонів чи в інших формах у юридично-правовому та організаційно-політичному відношеннях не передбачалося. Як титульні нації, вони несли основні навантаження воєнного часу у ключових галузях виробництва, у діючій армії на фронтах війни, складали кістяк усіх програм по досягненню державницьких інтересів.

Припускається, що у 1944–1950 рр. було репресовано, розстріляно чи вивезено на заслання до 5 тис. керівників та активістів українського національно-визвольного руху, лідерів Карпатської України, представників духовенства. Серед них і А. Волошин та А. Бродій. Репресії не торкнулися лідерів угорських та німецьких воєнно-політичних, держав-

них органів і громадських організацій, бо вони організовано емігрували. Упродовж листопада 1944–1946 рр. органами НКВС було депортовано з території Закарпаття майже 30 тис. осіб угорського та кілька тисяч німецького цивільного населення²⁴.

За приблизними оцінками загальна кількість репресованих на Закарпатті українців, угорців та німців коливається в межах до 50 тисяч. Третина з них не повернулася із заслання²⁵. З падінням радянської влади, розпадом СРСР усі репресовані особи, представники різних національностей Закарпаття, на початку 90-х років ХХ ст. були реабілітовані. Більшість з них помертно.

Основні наслідки спротиву закарпатців тоталітаризму в Європі наступні. Виразниками політичного обличчя Закарпаття були місцеві діячі, вихідці українсько-угорських родин, діяння яких відповідали загальнолюдським цінностям і служили інтересам населення краю. Плани українських патріотичних сил на чолі з А. Волошином щодо забезпечення інтересів українців, здобуття автономії Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини, виборення самостійності, прагнення до розбудови держави Карпатської України, надання українській мові статусу державної, заборона діяльності ворожих для українських національних інтересів політичних партій послідовно зреалізувалися. Прихильники А. Бродія в умовах окупації, воєнного протистояння між двома світовими таборами, коли тоталітарні методи управління цілковито панували в Європі, вони не змогли відновити й частини автономістських прав і демократичних принципів, здобутих русинами у 1938 р., а не те щоб мріяти повернути завоювання Карпатської України. У період перебування Закарпаття у складі Угорщини край втратив автономний статус та основні демократичні свободи чеського періоду. У роки війни загинуло понад 115 тис. осіб цивільного населення, головним чином єврейського. Регентське правління Карпатською територією здійснювалося централізовано, з повним забезпеченням неподільності і єдності земель Угорської держави, пануванням єдиної державницької ідеології. В усіх сферах суспільного життя Карпатської території угорська та русинська мови визнавалися державними і рівноправними.

З визволенням Карпатської України Червоною армією розпочалася швидка радянізація суспільно-політичного життя, приєднання краю до складу СРСР, викорінення демократичних основ і традицій Чехословаччини, консервативних правопорядків Угорщини. Упродовж року після визволення Закарпаття було возз'єднане з УРСР у складі СРСР на правах області без жодних шансів на збереження та подальший розвиток автономних і демократичних традицій історичного Закарпаття. Творці автономії та державності Карпатської України, українські національно-визвольні

напрями різних спрямувань і забарвлень, усі релігійні конфесії кваліфікувалися ворогами народу, були піддані репресіям, знищенню та викоріненню з краю.

Прогресивні досягнення в Закарпатті ліквідовувалися як консервативним режимом Хорті, так і тоталітарним режимом Сталіна. Український національно-визвольний рух зазнав тяжких втрат від усіх режимів у роки війни та у перші повоєнні роки. Поки в Європі панували тоталітарні та консервативні режими, здобутки українського національно-визвольного руху в цілому, як і держави Карпатська Україна зокрема, політико-правове облаштування краю, сприяння соборності українських земель, розвиток демократії і парламентаризму, толерантність міжнаціональних та міжконфесійних відносин, засадничі принципи автономії та незалежності 1938–1939 рр. фальсифікувалися, правда про ці величні події замовчувалася. Вони не отримали належного вивчення. Це робилося через те, що політико-правове та державне будівництво тоталітарних і консервативних режимів, які панували над Закарпаттям упродовж ХХ ст. у порівнянні з автономним і державницьким завоюванням у 1938–1939 рр. виявилось відступом назад, а в окремих питаннях — й регресом. З розпадом соціалістичної системи, падінням СРСР, проголошенням незалежної України історія Карпатської України набула гідного наукового розкриття й визнання.

Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. було прямим викликом тоталітаризму в Європі, доленосною подією для всієї української нації. Акт 15 березня 1939 р. підсилив визвольні ідеї, надихнув на боротьбу за незалежність українців на всіх етнічних землях, заклав необхідні міжнародні передумови для возз'єднання краю з Радянською Україною. Велич цієї події сповна розкрилася з відродженням у 1991 р. незалежної Держави Україна, коли український етнос став державотворчим на всіх її теренах.

¹ *Ботлік Йозеф*. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Мат-ли українсько-угорської наук. конф. Берегово, 26 лютого 2010 р. Берегово–Ужгород. — 2011. — С. 126.

² *Веґеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). — Київ–Ужгород. — 1998. — С. 63.

³ *Tilkovszky Lorant*. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938–1941. — Bp., 1967. — 159. old.

⁴ *Tilkovszky Lorant*. Ibidem. — 244. old.

⁵ *Brenzovics Laszlo*. Nemzetisegi politika a vizsacsatolt Karpataljan 1939–1944. Ungvar. — 2010. — 58. old.

- ⁶ *Fedinec Csilla*. A karpataljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Bp. — 2002. — 324. old.
- ⁷ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 334. old.
- ⁸ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 356–360. old.; *Brenzovics Laszlo*. Ibidem. — 189. old.
- ⁹ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород. — 2010. — С. 195–196.
- ¹⁰ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 339. old.
- ¹¹ *Токар Маріан*. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород. — 2001. — С. 123–124.
- ¹² Parttörténeti Intézet Archivuma. Ropiratgyujtemeny.IV/18/1942/6523.sz.
- ¹³ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 393., 395. old.; *Brenzovics Laszlo*. Ibidem. — 165. old.
- ¹⁴ *Ботлік Йозеф*. Назв. праця. — С. 138.
- ¹⁵ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 207, 399, 405. old.
- ¹⁶ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 340. old.
- ¹⁷ *Снівак Б.І.* Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. — Львів. — 1963. — С. 367.
- ¹⁸ Закарпаття 1919–2009 років. Вказ. праця. — С. 272, 273.
- ¹⁹ Там само. — С. 245.
- ²⁰ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 366, 375–379, 403. old.
- ²¹ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 378, 379. old.
- ²² Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 224.
- ²³ *Fedinec Csilla*. Ibidem. — 315. old.
- ²⁴ Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 265, 279.
- ²⁵ Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2006. — С. 18, 229; *Romza Todor*. Folszentelt Vertanu. «Venyide» Az Egri Gorog Katolikus Szenezolekesszeg ertesitoje. — 2011, 4. sz., 11–13. old.; Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 286, 403.

Освещаются национально-освободительные процессы в Закарпатье на рубеже 30–40-х гг. XX ст., провозглашение государственности Карпатской Украины, ее вызов тоталитаризму и консерватизму в Европе, непоколебимость стремления украинцев к самостоятельности и демократии.

Ключевые слова: *Карпатская Украина, государственность, тоталитаризм, оккупация, самостоятельность.*

National liberation processes in Transcarpathian Ukraine at the verges of the thirties and forties, proclamation of statehood of Carpathian Ukraine, its challenge to totalitarianism and conservatism in Europe, Ukrainians' firmness of endeavour to independence and democracy are being enlightened in the article.

Keywords: *Carpathian Ukraine, statehood, totalitarianism, occupation, independence.*